

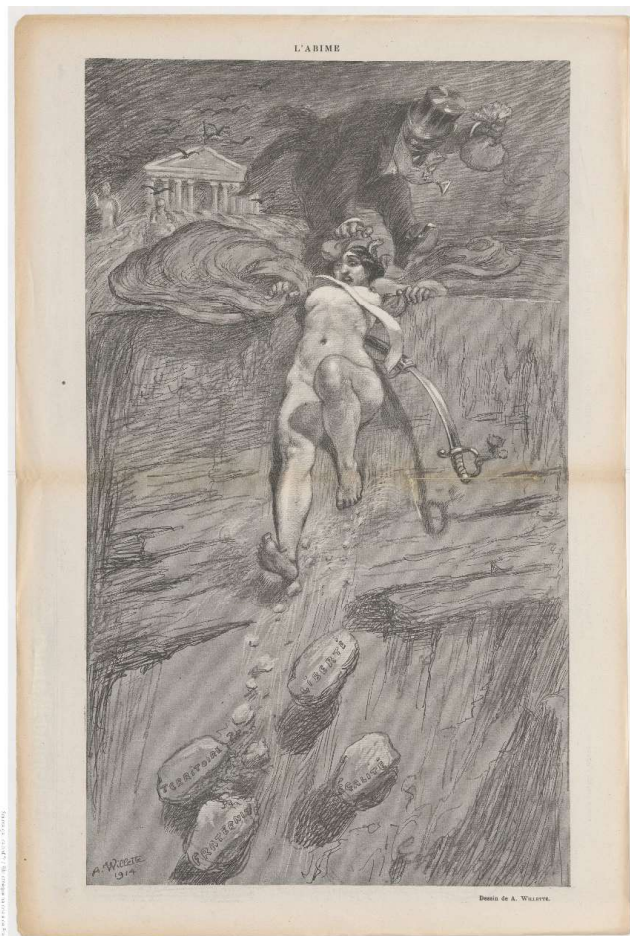
גל ונטורה

האוניברסיטה העברית בירושלים

פתח דבר

בהדפס התהום (*L'abîme*), שהוצג ב־28 במרס 1914 בעיתון הצרפתי לה ריר (*Le Rire*), נראה בנקאי צרפתי אמיד על רקע מבנה הבורסה בפריז (תמונה 1). בידו השמאלית הוא לופת שק גדוש במטבעות, בעודו הודף בעוצמה ביד ימין את מריאן (*Marianne*), דמותה האלגורית של צרפת הרפובליקנית, למעמקי התהום. הכובע הפריגי, הלפות בידו האיתנה, סמל לחירות, עומד להיתלש מראשה. חרבה, עטורה בסרט, משתלשלת באוויר ללא הועיל, וגלימתה הרחבה, הלכודה תחת נעליו של הבנקאי, חושפת את גופה. ואולם, תחת אשר לכסות את מערומיה מבטה המבועת מופנה מטה, לעבר ארבע אבנים גדולות, שעליהן חרוטות המילים "אדמה", "אחוה", "חירות" ו"שוויון", המידרדרות מטה ללא שליטה. אימתה של הרפובליקה מגולמת במפגש בין גופה החשוף לבין מבטה המעורער. ללא הווה או עתיד מריאן נותרת חסרת כול, ניצבת לבדה מול החידלון, מושלכת הצידה בעד בצע כסף כאבן שאין לה הופכין.

1 - "L'abîme", *Le Rire*
(March 28, 1914), n.p. Paris,
Bibliothèque nationale de France,
Cabinet des Estampes (print in the
public domain; photograph provided
by gallica.bnf.fr / Bibliothèque
nationale de France).

עולם הערכים שנקשר בשמה מהמהפכה הצרפתית ואילך מאבד ממשמעותו ומתכליתו. ומטרותיה, שאיפותיה ותקוותיה, המגולמות במילים הכתובות על האבנים המידרדרות, מומרות בתחושה של ייאוש וחוסר משמעות. בשונה מן הפחד, שהוא תגובה רגשית לסכנה מיידית וממשית, ולפיכך מביא לתגובת "הילחם או ברח" (fight or flight), החרדה הניבטת מפניה של מריאן מתארת מצב פסיכולוגי ופיזיולוגי מתמשך, שגורם לתחושה של חוסר אונים למול הסכנה, שאינה ניתנת לשליטה או למניעה. אף על פי שהדפס נוצר חודשים ספורים לפני פרוץ המלחמה, האימה הבוקעת מעיניה הפעורות של הרפובליקה הצרפתית מייצגת את ההוויה הפוליטית, החברתית והאינדיבידואלית, שפשתה ברחבי אירופה ערב מלחמת העולם הראשונה, והיא סמל חזותי רב-עוצמה לאבסורד הקיומי, שנמצא בלב ליבה של ההוויה המודרנית.

במאמרו "לעניין הפסיכולוגי של האלביטי", שהתפרסם ב-1906, עסק הפסיכיאטר-הנוירולוג הגרמני ארסנט ינטש (Jentsch) בייחודה של החרדה המתעוררת בקרב אדם אשר "איננו מרגיש בבית, איננו חש בנוח", חש תחושה של "חוסר התמצאות". תחושה זו נוצרת לעיתים קרובות כשאנו נתקלים בדבר מה חדש, המעורר בנו "חשדנות, אי-נחת ואפילו עוינות" בשל הקושי האנושי לכוון את החידוש במערך הידע הקיים. ואולם, לעיתים נוצרת חרדה מעין זו גם במפגש עם המוכר, אשר בטרם הפך ל"מובן מאליו" יכול לפתע לאבד את בהירותו ולעורר בצופה "אי-ודאות אינטלקטואלית", חוסר אוריינטציה ובלבול.¹ יותר מעשור לאחר מכן בחן זיגמונד פרויד בחיבורו האלביטי מ-1919 את תחושת הזרות והחרדה השורה בתוך האינטימי עצמו, "אותו סוג של מעורר האימה החוזר אל המוכר משכבר, שאנו אמונים עליו מימים ימימה", המשלב בין דבר והיפוכו: "המוכר והנוח מחד גיסא והחבוי והמוצנע מאידך גיסא".

במסגרת מנה פרויד כמה גורמים שונים, אשר הופכים את מעורר החרדה לאלביטי, בהם "כלי-יכולתן של המחשבות" ו"היחס למוות". אף על פי שכמו ינטש, הוא סבר שתחושת אלביטיות מתחזקת "כאשר מתעוררת אי-ודאות אינטלקטואלית שמא משהו חי או חסר חיים", הוא הניח שאין די בכך, וכי שתי הוויות שונות עומדות בבסיס החוויה המצמררת: מציאות נפשית ומציאות ממשית-חומרית. על הראשונה נמנים תסביכים ילדיים מודחקים הקשורים לחרדת סירוס, ובה בעת גם לחרדה פרה-אדיפלית מפני רחם האם או איבר מינה. לעומת זאת, השנייה, שהיא המציאות החומרית, כוללת אמונות קדומות, שנוגחו לכאורה בעידן המודרני, אך שבות ועולות בעת המפגש עם מוטיבים לא מוסברים, אשר לכאורה מאששים אותן מחדש. עם זאת, הוא סבר שהגבולות בין שתי מציאויות אלו מטושטשים, ושתיהן מבטאות חרדה הנובעת משובו של המודחק: "אותו אלביטי באמת איננו דבר חדש או זר, אלא משהו בחיי הנפש המוכר והנאמן עלינו משכבר, שרק תהליך ההדחקה הפכו לזר ומנוכר". הדחקה זו ניכרת בעיקר בכל הנוגע למוות, הנראה למרבית בני האדם "אלביטי ומצמרר מכול", משום ש"הביולוגיה שלנו איננה מסוגלת להכריע עדיין אם המוות הוא גורלו ההכרחי של כל יצור חי, או שמא הוא תקרית קבועה – אך ניתנת למניעה במהלך החיים".²

כמה עשורים לאחר מכן אפיין התאולוג פאול טיליך (Tillich) את החרדה הקיומית השולטת בהוויה

1. ארנסט ינטש, "לעניין הפסיכולוגיה של האלביטי" [1906], תרגום: רות גינזבורג, בחוך יצחק בנימיני, זיגמונד פרויד: מבחר כתבים ח (רסלינג: תל אביב, 2012), 23-30.

2. זיגמונד פרויד, "האלביטי" [1919], תרגום: רות גינזבורג, בחוך זיגמונד פרויד: מבחר כתבים ח, 45-82.

המערבית המודרנית "מצב שבו יצור נעשה מודע לאפשרות של אי-הקיום שלו". מעצם היותנו בני אנוש, הוא טען, בני אדם מאוימים מכמה חרדות קיומיות: חרדת הגורל והמוות, חרדת הריקנות וחוסר המשמעות וחרדת המצפון והאשמה.³ שלוש החרדות האלה, המבטאות את אימת הבלתי צפוי למול חיים הנתפסים נטולי פשר והיגיון, הועצמו בעידן המודרני לנוכח קצב החיים המהיר, השינויים הטכנולוגיים והסביבתיים המואצים, הניכור החברתי ההולך וגובר וחוסר ההסכמה על אודות הערכים המרכזיים שעל פיהם ראוי לחיות. אין תמה שביטויים של חרדה שבו והופיעו בתרבות הכתובה והחזותית במאה ועשרים השנים האחרונות, כשם שעולה מששת המאמרים המופיעים בגיליון זה.

מאמרה של אורי לוין, "בום טראח: מאגיה וטכנופוביה בקולנוע המוקדם", מנתח את מופעי החרדה מפני הטכנולוגיה החדשה, שחדרה לחיי היומיום בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים. באמצעות השוואה בין סרטי רוחות רפאים לבין סרטים שמתמקדים במכשירים חשמליים טוענת לוין שהראשונים עסקו במובלע בחוויה שעלתה לנוכח חדירתן של טכנולוגיות חדשות לחיי היומיום, ואילו האחרונים בחנו את אופיין הרודף והרדוף של אותן הטכנולוגיות.

למול העיסוק בחרדות קולקטיביות, מאמרה של קרינה אלכסנדרוף פנחס, "וניתר הלבב כנשוך ונחרד מן הכאב שיצרו" – פואטיקת החרדה ביצירתם של מאני לייב וראשל ופרינסקי", מתמקד באהבתם המיוסרת של המשורר מאני לייב והמשוררת ראשל ופרינסקי. בחירתם ללכת אחר ציווי הלב והמחיר הגבוה שזו גבתה יצוקים בשירתם, הרוויה במוטיבים ובמטאפורות של תשוקה ואהבה, פחד וחרדה.

החרדה הטמונה בחוויה של האינדיבידואל עומדת גם במוקד מאמרה של חמדת כסלו, "אמנות, מגיפה וחרדה: דיוקן עצמי עם השפעת הספרדית של אדוורד מונק". מאמר זה מתמקד בייצוגים של חרדה ביצירה דיוקן עצמי עם השפעת ספרדית, שצייר האמן הנורווגי אדוורד מונק (Edward Munch) ב-1919, בעת שחלה במגפה שגבתה את חייהם של מיליוני אנשים ברחבי אירופה. כסלו סבורה שבשונה מציורים אחרים שיצר האמן, העוסקים במוות, במחלות ובחרדה קולקטיביים, דיוקן עצמי עם השפעת הספרדית נוגע עמוקות בהבנה שהמוות של העצמי ודאי ובחרדה הנובעת מהבנה זו.

למול שלושת המאמרים הראשונים, המתמקדים בביטויים של חרדה, המאמרים האחרונים בגיליון זה עוסקים בניסיונות להתמודד עימה. מאמרה של רעיה שירה כהן, "תחייתו של טקס חופה בבית-עלמין כסגולה לעצירת מגפה", מנתח את הקשר בין תחייתו של טקס חופה בבית-עלמין לבין מגפת הקורונה. במאמרה כותבת כהן שבעבר מנהג עממי זה היה מצע לפרשנויות מגוונות הנוגעות ליחסה של הקהילה אל עצמה ואל סביבתה, וחזרתו בשנת 2020 משקפת את אמונתם של המשתתפים ביכולתו של הטקס להיות סגולה לעצירת מגפת הקורונה.

סגולה שונה נגד חרדה עומדת במוקד מאמרה של טלי אשר, "האלף-בי"ת של החרדה: הארכיון כעוגן רגשי בסיפורת העברית". מאמר זה מתמקד בייצוגים ספרותיים של ספריות, המאירים, לדברי הכותבת, באור חדש את מערכת היחסים שבין הקוראים לבין הספרים שהם אוצרים בשקידה בספריותיהם. אשר סבורה שפעולות שימור הספרים והסדרת הידע משמשות אמצעים להקל את המפגש עם החרדה הקיומית וסגולה להתמודדות עם תחושת התלישות וחוסר המשמעות בעולם המודרני.

3. פול טיליך, "על שלוש חרדות הקיומיות הגלומות בהוויה האנושית", בתוך נמרוד אלוני (עורך), כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2010), 208-210.

לבסוף, מאמרו של ישי שורק, "מוח מנבא יצירה: קשרים בין צפייה באמנות מודרנית לבין מנגנוני חיזוי קוגניטיביים במוח", עוסק בהצטלבות הייחודית שבין מנגנוני תפיסה, קשב ופעולה, הנוצרות בעת התבוננות באמנות חזותית. ייחודיות זו ניכרת, לפי ישי, במנעד המניפולציות המופעלות על הצופים, אשר נוטות לחרוג מהעולם הממשי: החל מאתגור היכולת לזהות עצמים, תנועה או סגנון בציורים וכלה בחקירת הנכונות לייחס להם נרטיב או משמעות רגשית. באמצעות יצירות ספציפיות, על מורכבויותיהן ורגישויותיהן, מאמר זה מציע קווי יסוד למתודולוגיה למחקר של אמנות חזותית, המשלבת ממצאים ותובנות מחקר המוח והקוגניציה. אף על פי שמאמר זה אינו עוסק בחרדה, הוא מציע מודל להבנת היכולת האנושית לפענח דימויים, וכך למצוא פשר ומשמעות בעולמנו, המאופיין בתחושות אישיות וקולקטיביות של חוסר ודאות.

"אחד המניעים התקיפים ביותר הדוחפים את האדם אל האמנות ואל המדע", כתב אלברט איינשטיין, "היא השאיפה להימלט מחיי היום-יום, על גסותם המכאיבה ושממון ריקנותם, להימלט מכבלי התאוות האישיות החולפות ומשתנות תמיד".⁴ כשם שהאמנות, הספרות והשירה מאפשרות לאדם לבטא את החרדה הקיומית המקננת בו ולהביאו לידי קתרזיס, כך ביכולתן לעזור לבני אדם הסובלים מחרדה, מייאוש ומדיכאון למצוא משמעות, ולמלא את תחושת הריק הקיומי המקננת בהם. ברוח משפטו המוכר של ניטשה: "מי שיש לו 'למה' שלמענו יחיה, יוכל לשאת כמעט כל 'איך'".⁵

4. Albert Einstein, *Albert Einstein, The Human Side: Glimpses from His Archives* (Princeton: Princeton University Press, 2013), 37.

5. מצוטט בתוך: ויקטור פרנקל, האדם מחפש משמעות: מבוא ללוגותראפיה, תרגום: חיים איזק (תל אביב: דביר, 1970), 97.